

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Олекса ПІДЛУЦЬКИЙ

ЛІДЕРИ, ЩО ЗМІНИЛИ СВІТ

Харків
«ФОЛІО»
2020

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ, ЯКУ ВАРТО ЧИТАТИ НЕ ТІЛЬКИ ПОЛІТИКАМ

Чергова книга відомого українського журналіста-міжнародника, письменника й публіциста, талановитого педагога і вченого Олекси Підлуцького занурює читача в епоху, процес осмислення якої триватиме дедалі складніше, адже ми поступово віддаляємося від того величного і трагічного ХХ століття, а відтак втрачаємо не лише безпосередніх свідків, сучасників та учасників подій, але й можливості адекватного відтворення інформаційного, ідейного, інтелектуального, соціального, політико-економічного, міжнародного тла цих подій, що, власне, й спричинилося до їхньої появи.

Безумовний читацький успіх серії портретних нарисів Олекси Підлуцького пояснюється просто: усі без винятку його герої були не просто національними лідерами, вони виводили з глибокої кризи свої народи, нації, держави і забезпечували їм історичний поступ, належне майбутнє і гідне місце серед сусідів. Кожна з цих історичних особистостей надзвичайним напруженням інтелектуальних і душевних сил спромоглася чітко визначити рятівну мету і розробити алгоритм дій і кроків задля її досягнення. Провести свій народ і державу інколи найтоншим лезом ножа і забезпечити їм процвітання, — ця мета об'єднує усіх і складає квінтесенцію харизми зазначених лідерів.

Нова книга О. Підлуцького органічно, жанрово і змістовно продовжує його попередні книги. Тридцять нарисів, представлених у ній (портретів, як їх скромно називає автор), — це не просто збірка окремих, нехай навіть і майстерно виписаних біографій видатних діячів ХХ століття — Томаша Гарріґа Масарика, Юзефа Пілсудського, Карла Маннергейма, Мустафи-Кемала Ататюрка, Едуарда Бенеша, Франсіско Франко, Йосипа Броз Тіто, Махатми Ганді, Давида Бен-Гуріона, Конрада Аденауера, Цзян Цзіньго, Людвіґа Ергарда, Урго-Калева Кекконена, Яноша Кадара, Голди Меїр, Алексея Косигіна, Лі Куан Ю, Александра Дубчека, Віллі Брандта, Августо Піночета, Заїда бін Султана Аль Нахаяна, Марґарет Тетчер, Джиммі Картера, Івана-Павла Великого, Рональда Рейґана, Хуана-Карлоса I, Вацлава Гавела, Леха Валенси, Гельмута Коля та Нельсона Манделі. Це багатогранний і надзвичайно рельєф-

ний сукупний портрет справді величної у її зоряних звершеннях і трагізмі епохи двадцятого століття. Кожен розділ має короткі й влучні заголовки, що характеризують особистість: «Людина, яка поєднала чорне з білим» (Мандела), «Монарх, який став президентом» (Заїд бін Султан), «Реставратор німецької єдності» (Коль), «Король, який зруйнував “батьківську” диктатуру» (Хуан-Карлос I) тощо. Ці яскраві характеристики можуть прикрасити біографії діячів у поважних вітчизняних і світових енциклопедичних виданнях.

Книга являє собою блискучий і захоплюючий публіцистичний твір, адже Олекса Підлуцький володіє рідкісним даром — розповідати про складні речі простими, але вкрай влучними і яскравими словами. І водночас вона без сумніву має усі ознаки серйозної дослідницької просопографічної праці. Перед нами — наукова реконструкція колективної біографії вищої управлінської еліти суспільства — державних діячів, ідеї та діяльність яких змінила хід історичного процесу не лише в окремій країні, але й на цілих континентах. Неупереджена оцінка їх діяльності подана на загальному тлі світового історичного розвитку, що дозволяє отримати адекватне уявлення про складність й суперечливість історичних процесів новітнього часу і, водночас, відчуття їх людський вимір, їх живий, творчий зміст.

Передусім хотілося б відзначити безумовну актуальність появи такої праці. На жаль, два з половиною десятиліття квазінезалежності так і не привели в Україні до появи загальнонаціонального лідера, який зміг би сформулювати і втілити в життя дієву програму прискореної і ефективної розбудови національної держави як повноправного члена європейської демократичної спільноти. Ба і впродовж усієї багатостраждальної вітчизняної історії українцям не таланило на справжніх національних лідерів. Останнім часом історична біографістика і просопографія як спеціальні галузі історичної науки переживають піднесення і дедалі більше кристалізуються як самостійні наукові напрями. Водночас, проблема ролі особистості є давнім і надзвичайно складним предметом дослідження історичної науки, адже, як відомо, історія не знає умовного способу, тож відповісти на питання, що сталося б, якби у конкретній країні не з'явився б конкретний лідер, практично неможливо.

Виходячи з методологічних засад історизму та об'єктивності автор буде свої реконструкції на широкій джерельній базі, вичерпній і цілком достатній для відтворення як епохи, так і обраного персонажу. У колі використаних джерел знаходимо: офіційні (програмні) урядові і партійні документи; промови, виступи, інтерв'ю та інші публіцистичні, науково-популярні, літературно-філософські твори та наукові праці політичних лідерів; мемуари, спогади та автобіографічні праці; художні твори, присвячені історичним постатям тощо. Відтак маємо усі підстави віднести книгу Олекси Підлуцького до строго документально-історичного жанру.

Передмова до книги, яку варто читати не тільки політикам

Насамкінець хотілося б побажати автору створити, можливо, основний нарис його життя, — про особистість, яка виведе Україну з темряви нав'язаної агресивним сусідом війни і розірве колись «братні» обійми, які міцно тримають нашу державу в зоні «руського мира» і приведе її врешті до Європейського Союзу. А нам залишається стати вдячними читачами такої праці.

*Степан ВІДНЯНСЬКИЙ,
член-кореспондент Національної академії наук України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України
Інституту історії України НАН України*

ТОМАШ-ГАРРІГ МАСАРИК:

«НОВА ЛЮДИНА» У «НОВІЙ ЄВРОПІ»

*Людина мусить повірити в себе і тоді вона
може все. Я вірю в свою зірку!*

Томаш-Гарріг Масарик

Якось наприкінці 20-х років минулого століття Бернад Шоу давав велике інтерв'ю «Таймс». Зайшла мова про улюблену ідею Шоу — Сполучені Штати Європи. «Але ж це утопія», — заперечив журналіст. — «Хоча б тому, що неможливо знайти людину, яка могла б стати президентом таких Штатів. Вона мусить мати надзвичайну широту поглядів і бути здатною входити в найменші дрібниці, мати вдалий досвід реального державного управління і разом з тим бути високоморальною особистістю, бути знаною в усій Європі і водночас не наразитися ані англійцям, ані румунам, ані французам, ані шведам. Такої людини просто немає і не може бути». — «Як немає? — щиро здивувався Шоу. — А Масарик?»

І звідкіля ти такий взявся?

Томаш Масарик народився 7 березня 1850 року в селі Годонін на крайньому південному сході Моравії, коло самого кордону із Словаччиною, що була тоді частиною Угорщини. Хоча його рідна околиця належала до однієї із земель «корони святого Вацлава», тобто чеських, населяли її переважно словаки, вона так і звалася — Моравська Словаччина. Сам Масарик через багато років писав: «Думаю, що я — чистокровний словак, як за батьковою лінією, так і за материною, без жодної домішки німецької чи угорської. Втім, я не цілком упевнений у цьому, — додав він із скептицизмом справжнього вченого. — Адже селяни не вивчають своїх родоводів». Хоча Йозефа Масарика не можна було назвати навіть селянином — він не мав ані власної землі, ані хати. Замолоду наймитував у багатих господарів, а на час народження свого старшого — Томаша — був кучером у цісарському маєтку в Годоніні. Там, у «службовій квартирі» кучера — маленькій сільській хаті (до того ж чужій) і народився майбутній «визволитель Чехословаччини». Батько Масарика ні-

коли не ходив до школи і ледве умів читати. Але мав гордий і незалежний характер, не боявся заперечувати панам управителям. Може через це його постійно переводили з одного маєтку до іншого. Вже через три роки після народження Томаша родина переїхала до Мутеніц, тоді знову до Годоніна, тоді до Чейковіц, потім до Чейча. Але всі ті села лежали в тій самій Моравській Словаччині, за кілька чи кільканадцять кілометрів одне від одного.

«Батько був здібний, але простий чоловік, голова в домі була матуся», — згадував Масарик. Тереза Масарикова (в дівочтві Кропачкова) побачила замолоду досить світу і побувала в найдобрішому товаристві — кілька років була кухаркою в Годоніні, покоївкою у Відні. Її рідне село Густопеча було цілком онімечене, отож говорила і читала вона виключно німецькою. Лише в глибокій старості, коли всі її сини (а Масарик мав двох молодших братів) стали видатними діячами чеського національного руху, вона при зустрічах почала відповідати їм поганою словацькою мовою. Але читати чеською чи словацькою так ніколи й не навчилася і до самої смерті користувалася своїм німецьким молитовником, який Масарик пам'ятав ще з раннього дитинства — як першу книжку, побачену в своєму житті. За часів дитинства майбутнього безкомпромісного борця з пангерманізмом в домі безроздільно панувала німецька мова — тільки нею розмовляла мати, нею ж намагався відповідати їй батько, який, утім, постійно збивався на словацьку. Німецькою змалечку розмовляв удома й Томаш, а словацькою — лише з хлопцями на вулиці. «Такий собі сільський хлопець дев'яти років має купу роботи, — згадував через 75 років президент республіки, повільно оклигаючи після важкого інсульту. — Тільки порухайте: мусить уміти свистіти губами, крізь зуби, заправши до рота один палець, два пальці, в кулак; потім на два способи лускати пальцями. Мусить уміти стояти на голові, ходити на руках, крутитися колесом та добре втікати, це головне... Далі мусить уміти стріляти з лука, з рогатки, добре влучати каменем, їздити верхи, вміти вилізти на кожне дерево, ловити рибу, плавати, розкладати багаття в лісі, кататися на ковзанах та санчатах, ходити на ходулях. Розуміється, перед тим усім селянський хлопець мусить допомагати матері в хатнім господарстві і батькові в полі».

Утім, уже в шість з половиною років Томаш пішов до початкової сільської школи в Годоніні, де виявив великі здібності до навчання. Вчитель порадив батькам віддати хлопця до середньої школи, з тим, щоб потім він міг скінчити учительську семінарію. 1861 року батьки з дозволу «панства» послали Томаша до німецької реальної школи в Густопечі, яку він скінчив 1863 року. Батьки тоді знову жили в Годоніні і Масарик повернувся до них — ходив до місцевої школи, допомагав учителеві вчити малечу, сам учився музики, багато читав і думав над прочитаним. Проте до учительської семінарії можна було вступити лише маючи 16 років, а Томашеві було 14. Чекати було задовго і мати відвезла сина до Відня, де улаштувала його учнем до слюсаря.

Розвинутому не по роках та дуже серйозному хлопцеві було не до смаку виконувати учнівські обов'язки — допомагати жінці майстра в хатньому господарстві, роздувати міхи або механічно відливати підковки. Одначе все це Томаш терпляче зносив, а вночі, коли його товариші спали, перечитував свої улюблені книжки, привезені з дому. «Мабуть, я ще довше б це витримав, — згадував Масарик, — але один співучень украв і продав мої книжки. І мені стало так сумно, що я втік додому, до Чейча. Особливо тяжко мені було без атласу, яким я щовечора “мандрував” цілим світом».

Батьки не втратили надії прилаштувати свого сина до ремесла — віддали його в науку до сільського коваля. Майбутній президент був ковальчуком близько року. Але навіть через 35 років, коли зустрічався в Ясній Полянї з Левом Толстим, російський письменник весь час поглядав на Масарикові руки, а тоді спитав, чи не був він колись робітником, ковалем?

Село Чейч було мішане — чесько-словацьке. І парубки та підлітки двох «братніх» народів постійно билися між собою, «куток на куток». Томаш уважав за свій обов'язок брати участь у цих бійках на боці словаків: «Коли мені було 15 років, я постійно носив із собою кривий словацький ніж, — згадує він. — І то добре, що нікого не зарівав».

Вирішальну роль у житті Масарика відіграв тоді сільський священик Франц Сатора. Попри тридцятирічну різницю у віці, він заприятелював із хлопцем, давав йому читати книжки, навчав його латини і зрештою переконав Масарикових батьків, що Томаш мусить учитися далі. За допомогою Сатори Масарик екстерном склав іспити за перший клас гімназії і 1865 року, п'ятнадцятирічним пішов до другого класу німецької гімназії у місті Брно.

У гімназії Масарик учився на «відмінно», і був звільнений від плати за навчання. Але батьки не прислали йому ані шеляга, тому з першого ж місяця перебування у Брно він змушений був заробляти собі на квартиру та проживання. І він давав приватні уроки панським дітям, зокрема сину брненського поліцмейстера Антона Ле Моньє. Поліцмейстер визнав вплив юного репетитора (тільки на чотири роки старшого за вихованця) на свого ледачого і розбещеного сина настільки благодотворним, що запросив гімназиста-третьокласника на посаду домашнього учителя в свою родину. Без відриву від навчання. Відтак уже через два роки в Брно Томаш утримував не лише себе, а й молодшого брата, якого він теж «витягнув» до гімназії з села.

«Ніхто так і не зрозумів, — згадує один із Масарикових однокашників, — як сталося, що цей селяк-переросток уже в третьому чи четвертому класі став беззаперечним авторитетом для всіх гімназистів-чехів, аж до восьмого класу включно. З ним радилися, на його суд виносили конфлікти між собою».

У гімназії Масарикове прізвище записали Масаржік. Саме так воно мало б звучати, якби він був не словаком, а чехом. А позаяк «Масаржік» не мав жодних документів, то писати його прізвище правильно педагоги відмовилися. Томаш

не полінувався з'їздити до Годоніна, де його родина вже давно не жила, і здобути виписку з церковних книг, з тим, щоб відновити словацьке звучання свого прізвища. Втім, це був, мабуть, останній «словацький» жест у його житті. Саме в цей час Масарик почав цікавитися національними відносинами й усвідомив себе не просто підданим Габсбургів, а чехом. І потім до самої смерті він вважав словаків лише гілкою чеської нації, а свою рідну мову — діалектом чеської. Саме Масарик через кілька десятиріч придумав спільноту «чехословаків», до складу якої в незалежній Чехословаччині записували і чехів, і словаків.

Брненську гімназію Масарик так і не закінчив. Протягом усього життя він був глибоко віруючою людиною і шукав свої шляхи до Бога. 1869 року в 19-річного гімназиста виникли ідейні розходження з католицькою церквою (зрештою цей процес завершився через дев'ять років його формальним переходом у протестантство, що аж ніяк не сприяло кар'єрі в «католицькій» імперії Габсбургів). З огляду на величезний вплив, яким Масарик користувався серед учнів, директор гімназії спробував переконати його, що доки учиться, він мусить для загального спокою ходити до церкви, сповідатися тощо, хоча, звичайно, жодна інтелігентна людина не може до того всього ставитися серйозно. Мовляв, і сам директор не вірить у ці попівські штучки, але з огляду на службові обов'язки... Масарик усе те уважно вислухав, а тоді спокійно сказав: «Але ж той, хто поводитьсь всупереч своїм переконанням, є шахраєм і нікчемою». «Педагог» кинувся на свого вихованця з кулаками. Масарик вихопив з печі коцюбу і з вигуком «Не займайте!» замахнувся на директора.

Вчена рада гімназії «порадила» йому навчатися десь у іншому місті.

Як Томаш став Томашем-Гаррігом і виграв «рукописну війну»

Ле Моньє, який з Брно пішов на підвищення до Відня, допоміг Масарику вступити до столичної гімназії, яку він і закінчив 1872 року, двадцятидворічним. А вже через сім років Масарик став доцентом філософського факультету Віденського університету. За цей час він встиг закінчити університет — одночасно два факультети: філологічний і філософський, захистити докторську дисертацію (приблизний аналог нашої кандидатської) і навіть габілітуватися (на «наші гроші» — це стати доктором наук). Швидкість і зовнішня легкість, з якою Масарик долав сходинки наукової кар'єри, вражають.

Але ще перед цим Томаш став Томашем-Гаррігом. На честь своєї дружини Масарик узяв собі її дівоче прізвище як друге ім'я. Протягом року він навчався в аспірантурі в Лейпцізькому університеті в Німеччині. І там познайомився із студенткою місцевої консерваторії Шарлоттою Гарріг. Красуня Шарлотта була не німкенєю, а американкою — дочкою голови правління Нью-Йоркського комерційного банку. Молоді люди закохалися одне в одного, але її батьки не

хотіли давати згоди на шлюб. Урешті Масарик поїхав за своєю коханою до Америки і там йому вдалося переконати майбутнього тестя — але за рахунок відмови від посагу. Американський банкір не дав за своєю дочкою жодного долара. Відтак перші роки заміжжя Шарлотті довелося жити набагато скромніше, аніж вона було звикла, — лише на не надто велику Масарикову платню. Проте вона ніколи не нарікала, народила чотирьох дітей і дуже швидко вивчила чеську мову — адже її коханий хотів, щоб діти свої перші слова вимовляли саме чеською. І це попри те, що родина мешкала у Відні!

Коли молоде подружжя приїхало з Америки до австрійської столиці, хтось розпустив «абсолютно точну» інформацію: Масарик узяв за своєю дружиною рівно три мільйони доларів. Не більше і не менше. До скромного помешкання молодят якось завітав найбагатший віденський банкір і кілька годин умовляв молодого вченого стати віце-президентом правління його банку. Зрозуміло, що вклавши туди привезені з Америки гроші.

Шарлотта не принесла Томашеві грошей, але 45 років, до самої своєї смерті, була першою помічницею в його науковій, а потім і політичній діяльності. «Вона має чудову голову. Крашу, як у мене», — любив казати Масарик. Під час Першої світової війни вона, як сказали б у сталінському СРСР, «член родини зрадника батьківщини», відсиділа 8 місяців у австрійській в'язниці і була звільнена лише після особистого звернення президента США до цісаря Франца-Йосифа.

У Відні Масарик став неформальним главою численної чеської громади і відразу потрапив «на олівець» імперській поліції. Відтак, попри всі необхідні наукові ступені і зростаючий науковий авторитет у Європі, він і сподіватися не міг на професорську катедру в столичному університеті. Масарик уже зовсім було зібрався їхати до Чернівецького університету, коли в Празі, внаслідок тривалої і запеклої боротьби чехів з імперською адміністрацією, було дозволено відкрити Чеський університет...

«Коли професор Масарик 1882 року прийшов до Чеського університету, — згадує професор Бржетіслав Фоустка, — спочатку навколо нього зібрався не дуже-то великий гурт слухачів. Нас причарував його геніальний дух і благородна, аристократична, в найкращому розумінні цього слова, поведінка. Часто я дивувався, чому це не відразу пішло за Масариком усе студентство університету. І прийшов до висновку, що потрібні особливі якості, щоб його зрозуміти та йти за ним. Адже і за Христом йшла спочатку лише купка тих, хто його зрозумів. Але ми, що йшли в університеті в перших лавах за своїм «майстром», залишилися йому вірні і віддані на ціле життя».

Масарик відразу відчув, наскільки відсталим, провінційним було тогочасне чеське суспільство, яке всі свої сили витрачало на національну, та й то дуже часто суто формальну, боротьбу з німцями, не звертаючи уваги на застій у науці, хуторянство у громадських відносинах. І тому він пішов зі свої-

ми публіцистичними працями та публічними виступами просто до народу і поступово зробився вчителем — спочатку пражан, а потім усього чеського народу. Але для цього йому довелося виграти «рукописну війну».

1817 року бібліотекар новозаснованого Чеського музею в Празі Вацлав Ганка знайшов в архіві маєтку (двору по-чеськи) Кралево рукопис IX—X століття з віршами про славне минуле чеського народу. Наступного року невідомий надіслав Ганці відшуканий у Зеленій Горі ще один такий старовинний рукопис — уривок тогочасної поеми про легендарну, як уважалося доти, княгиню Лібушу. З Кралеєдворського і Зеленогорського рукописів ясно витікало, що вже в IX—X століттях чеські землі мали надзвичайно високий, як на ті часи, рівень соціального і культурного розвитку. Коли німці, нинішні володарі Чехії, ще «жерли сирі жолуді», чехи вже були розвинутою нацією. Рукописи ці стали вагомими аргументами у боротьбі чехів за своє національно-культурне відродження. Навіть великий історик Палацький використав їх як історичні джерела, пишучи про старовинне чеське право. Зайве казати, що вони цитувалися в кожній читанці чеською мовою. Щоправда, деякі вчені, особливо німецькі, ставили під сумнів достовірність цих рукописів. Але це, безумовно, було викликано лише їхнім німецьким шовінізмом і чехофобією.

І ось у першому числі заснованого і редагованого Масариком журналу «Атеніум» 1886 року з'явилася стаття чеського славіста Яна Гебауера «Про необхідність подальшого дослідження Кралеєдворського та Зеленогорського рукописів», де дуже делікатно, несміливо ставилася під сумнів їхня ідентичність. Масарик же від імені редакції зобов'язався друкувати дальші дослідження Гебауера.

Важко навіть уявити собі, який зчинився скандал. На той час існувало дві основні чеські партії — старочехи та молодочехи, які ворогували між собою в усьому, окрім опозиції до Відня. А тут чи не вперше вони об'єдналися. Причому основний удар було спрямовано не стільки проти Гебауера, скільки проти Масарика. Старочеські «Народні листи» в статті «Філософи самогубства» писали про Масарика: «Досить уже нам його наукової праці, хай собі шукає іншого народу... Іди, прилучися до ворога нашого, якому служиш, позабудь, що ти ходив чеською землею, ми тебе відлучаємо від нашого народу, як гидку болячку». У молодечеській же «Златій Празі» з'явилася ціла поема, «присвячена» Масарикові. «Я вірю, вас народила не чеська мати, а зла змія, — писав поет Гейдук, — що раз у раз прагне чеської крові у данину... Геть, наволоче, геть!» Домовласник-чех відмовив Масариковій родині у квартирі. Переляканий Гебауер «захворів» і тижнями не виходив з дому. Але спокійний та усміхнений Масарик, який так само добре, як і Гебауер, знав, що рукописи — фальсифікати, чи не силою добився від філолога дальших статей. Довести, що рукописи — підробка, було не так уже й важко. Страшенно важко було зважитися на це. «Масарик — вояк від природи, вояк духа, вояк

за правду та справедливість, — згадував Гебауер. — І він змусив мене робити це, хоч як я боявся». Кілька номерів підряд «Атеніум» глибоко і неупереджено аналізував злочасні рукописи. Істерія помалу спадала, і всім зрештою стало зрозуміло, що рукописи — підробка початку XIX століття. «Визнати та засудити власні помилки та хиби — ще не значить уважати чуже за краще. Не можна жити ненавистю до чужого, на неправді ніколи не побудуєш нічого путнього», — підбив підсумки дискусії Масарик.

І вже через три роки і старочехи, і молодочехи молили Масарика прилучитися кожному до свого передвиборного списку, розуміючи, що сам авторитет його імені може забезпечити перевагу на виборах до імперського парламенту.

«Нова людина» у «новій Європі» і чеське питання

Ще й зараз у деяких курсах історії світової філософії згадується Масарикова «теорія людини». Все пізнається у порівнянні. З напівазійської імперії Романових сусідня імперія Габсбургів виглядала мало не океаном свободи. Але порівняно з Британією чи Францією, Австрія, з її всевладдям напівфеодальної аристократії, політичною поліцією і політичною цензурою, жорстокими утисками ненімецьких і неугорських народів, які Відень намагався натравити один на одного, аж ніяк не здавалася сучасною демократією. Ось саме в цій задушливій атмосфері Масарик розробляв свої філософські теорії про людину, вільну людську особистість. Феномен Масарика полягає, мабуть, у першу чергу в тому, що йому самому вдалося бути абсолютно внутрішньо вільною людиною — попри зовнішні умови, що аж ніяк не сприяли цьому. Його філософські теорії були нерозривно пов'язані, творили певну цілість з його ж політологічними та геополітичними дослідженнями, а також практичною діяльністю. На початку XX століття, коли цілий світ було поділено на колонії та «зони виключного впливу» імперіалістичних держав, коли назривала і зрештою вибухнула найкривавіша в історії людства війна за імперіалістичний переділ світу, Масарик теоретично обґрунтовував можливість «нової Європи», роль і місце малих націй на нашому континенті і в світі. До речі, славетні «14 пунктів» американського президента Вудро Вільсона, які були направлені на встановлення справедливого миру після Першої світової і які більшовики десятиліттями намагалися представити демагогічною димовою завісою, виникли під прямим впливом Масарика. Ще 100 років тому, на десятиріччя випередивши свій час, Масарик накреслював контури нової об'єднаної Європи, в якій будуть враховуватися інтереси і великих, і малих націй, а кожний народ зберігатиме свою національну ідентичність, залишаючись водночас європейцями. Владімір Ульянов-Ленін у своїй відомій роботі «Про гасло Сполучених Штатів Європи» полемізував саме з Масариком, не називаючи його по імені. І стверджував, що об'єднання Європи можливе лише внаслідок соціалістичної революції.

Історія розсудила давню наукову суперечку — Масарикова батьківщина вже зализала рани від проведеного над нею соціалістичного експерименту і вступила до Об'єднаної Європи — Євросоюзу.

Масарик перший по-справжньому поставив перед світовою науковою і політичною громадськістю «чеське питання» — не в розрізі збереження (чи незбереження) чеської мови і культури, а як можливість і необхідність створення чеської держави. Якими ж дрімучими видаються твердження деяких наших сучасників, які намагаються довести, що в сучасному (!) світі Україна не може вижити як самостійна держава. Щось подібне Масарик переконливо спростовував ще багато десятиріч тому. І не лише теоретично, але й на практиці.

Боротьбу за самостійність свого народу він теоретично обґрунтовував, виходячи із своєї філософії людини і, хоч це комусь може видатися навіть парадоксальним, з космополітичних засад національної рівноправності і права так званих малих і поневолених народів, що походить з цього, на повну незалежність, що, на думку Масарика, є важливою передумовою справжнього поступу і демократизації людства.

Масарикова боротьба за створення політичної чеської нації, здобуття державності, як відомо, увінчалася блискучим успіхом. Але не було в Чехії більшого ворога вузького націоналізму та ксенофобії, ніж Масарик. Попри надзвичайно жорстку боротьбу, яку чехам доводилося сторіччями вести проти онімення, Масарик ніколи не виступав проти німецької культури як такої. Він досліджував філософські погляди Гейне і вважав, що людина, яка змалечку збагатила себе скарбами не лише чеської, а й «якоїсь світової літератури» (зокрема німецької) буде кращим чехом, аніж людина, позбавлена цього. У 1899—1900 роках він активно виступив на захист несправедливо засудженого до смерті за звинуваченням у ритуальному вбивстві чеської дівчинки єврея Леонарда Гільснера. Переважна більшість єврейської громади в Чехії підтримувала німців у їхніх намаганнях денаціоналізувати чехів, єврейський торговельний та промисловий капітал жорстоко визискував їх — більшість чехів вважала євреїв історичним ворогом. Сам Гільснер, за визнанням Масарика, був «покидьком, за яким давно плакав кримінал». І попри все це, Масарик знав, що «маца, замішана на крові християнських дітей», — лише забобон, наклеп. Тому й кинувся в бій. Цікавою є його аргументація: «Я сам виростав у атмосфері забобонів і ненависті до євреїв. Мушу визнати, що на суто емоційному рівні я не зміг цілком позбутися того упередження і досі. **Тим більше** (виділення моє. — *Авт.*) я зобов'язаний стати на захист Гільснера. Зрештою йдеться не лише про окрему людину, і навіть не лише про євреїв у цілому. Я захищаю і чеський народ — антисемітизм принижує того, хто його виявляє».

Від 1891 року Масарик багато разів обирався до імперського і чеського земельного парламентів, очолював невелику, але впливову Партію реалістів, згодом Народну чеську партію. У віденському парламенті Масарик захищав не

лише інтереси власного народу — він активно протидіяв агресії австро-угорської влади проти південних слов'ян, зокрема Сербії, опирався анексії Австрією Боснії та Герцеговини. Саме завдяки Масарикові було викрито провокацію австрійських спецслужб, так звану «загребську справу», коли за звинуваченням у державній зраді і шпигунстві було заарештовано 34 хорватські і сербські діячі Австро-Угорщини. Напередодні Першої світової війни Масарик користувався таким авторитетом серед південних слов'ян, що виступав посередником на сербсько-болгарських міждержавних переговорах.

Війна Томаша-Гарріґа проти Франца-Йосифа

6 червня 1915 року, в день народження Яна Гуса, один утікач із рідного краю, засуджений вдома до смертної кари за державну зраду, офіційно оголосив у Женеві війну Австро-Угорській імперії. Від імені чеського і словацького народів, які від цього дня проголошувалися стороною, що воювала на боці Антанти. Цим утікачем був, звичайно ж, Масарик.

Уже десь року 1907-го, як згадував потім президент Чехословаччини, він остаточно втратив віру, що є хоч якась можливість перетворення Австро-Угорської монархії на федерацію рівноправних народів, в якій чехи могли б задовольнити свої національні інтереси. Відтоді він робив ставку лише на знищення Дунайської монархії і здобуття чехами та словаками повної незалежності.

Після початку війни Масарик побачив, як неохоче чеські вояки йдуть на фронт, як підкреслюють своє категоричне небажання воювати проти братів-слов'ян з Росії та Сербії. «Я відчував, що наші вояки вже роблять те, що ми проголошували, до чого їх закликали, чого вчили перед війною», — згадував Масарик. «І я просто був зобов'язаний ризикувати життям, так само, як це робив перший-ліпший наш воячок, переходячи на бік росіян чи сербів, аби не захищати спорохнявілу, ворожу йому імперію». Масарик і його учень Бенеш очолили антиавстрійське підпілля. А 17 грудня 1914 року Масарик, скрившись своїм депутатським паспортом, виїхав до Італії.

Більшість чеських діячів, особливо правих, усі свої сподівання на незалежність покладали на братів-слов'ян з Росії і чекали швидких перемог російської зброї над австрійцями, вступу козаків до Праги і відновлення Чеського королівства на чолі з великим князем Ніколаєм Ніколаєвичем. Тим більше, що західні союзники на початку війни схилилися до думки, що Австро-Угорщину після перемоги треба все ж зберегти — хай і в «обрізаному вигляді». Масарик же ставився до Росії із мішаними почуттями. Він досконало володів російською мовою, багато разів бував у Росії, спілкувався з Левом Толстим і Максимом Горьким. За рік до війни німецькою мовою було опубліковано його велику книгу «Росія та Європа». (Ця монографія, до речі,

була забороненою і в царській, і в радянській Росії, і вперше російські читачі змогли з нею ознайомитися лише 2000 року, коли в Санкт-Петербурзі вийшов її російський переклад). Віддаючи данину слов'янським симпатіям до Росії і наголошуючи на її величезному позитивному значенні як на противазі пангерманізму, Масарик, проте, цілком переконливо стверджує, що Росія не була, не є і навряд чи стане найближчим історичним часом частиною Європи. Масарик чудово бачив відсталість Росії («Росія є те, чим Європа була»), архаїчність та недемократичність її державного ладу і суспільного життя. Тому всі свої надії на звільнення власного народу, на допомогу і підтримку в створенні справді демократичної, сучасної, європейської держави чехів та словаків він пов'язував лише із західними союзниками — Британією, Францією та Сполученими Штатами.

Саме Масарикові вдалося переконати чи не всіх активістів чеської еміграції в Швейцарії та Франції, що вони мають не тулитися до тих, хто їх «приймає» — іти в обійми російських монархістів, а прямувати туди, де їх «ніхто не чекає» — боротися за визнання права на існування майбутньої чехословацької держави в Лондоні, Парижі та Вашингтоні. І Масарик та його послідовники чудово впоралися з цим надскладним завданням — ще до закінчення війни й Франція, й Британія визнали очолювану Масариком Чехословацьку Національну Раду як тимчасовий уряд Чехословацької держави, якої ще не було. Це був унікальний факт у історії світової дипломатії — юридичне визнання не **після**, а **до** фактичного виникнення держави. Величезне значення для цього мали три чинники: по-перше, агітаційно-роз'яснювальна діяльність чеських діячів, насамперед самого Масарика та Бенеша, у західних країнах. По-друге, досконало організоване чеське підпілля в Австро-Угорщині — за словами Масарика, не пізніше ніж на четвертий день він мав повну інформацію про всі рішення й хід дискусії на засіданнях австро-угорської Ради міністрів. І передавав ту інформацію британцям (жив бо у Лондоні). І, нарешті, організація чеськословацьких легіонів з числа австро-угорських вояків, які добровільно перейшли на бік Антанти. В Італії, у Франції і, перш за все, в Росії. Там, де була найбільша кількість військовополонених.

У травні 1917 року Масарик прибув до Росії — саме там, коли було повалено царат, з'явилися умови для формування з окремих добровольчих полків з військовополонених чехів та словаків цілого корпусу. Під українським містом Зборовим чехословацький легіон завдав рішучої поразки австрійцям — 3 тис. чехословаків взяли в полон 62 офіцери та 3150 австрійських вояків, захопили 15 гармат та багато кулеметів. День битви під Зборовим у Чехословаччині вважався Днем армії (щось на кшталт радянського 23 лютого). Проводжав «своїх хлопців» на фронт Масарик.

З літа 1917 року Масарик постійно мешкав у Києві — адже саме тут працювала Чехословацька національна рада, неподалік Києва дислокувалися

чеські легіони. Масарик часто виїздив до Москви та Петрограда. Так склалося, що йому довелося тричі бути наочним свідком встановлення більшовицької влади — у Петрограді, в Москві і в Києві, коли його брали війська Муравйова.

Українці, малороси чи русини?

Перебуваючи в Києві, Масарик мав безпосередні особисті контакти з Михайлом Грушевським, Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком.

На жаль, об'єктивні інтереси, які визначали зовнішньополітичну орієнтацію українських і чеських самостійників, на той час відрізнялися, більше того, були діаметрально протилежними. Ворогом чехів був пангерманізм, який прагнув установити своє неподільне панування на теренах Австро-Угорської імперії. А союзником, і то дуже важливим, — Росія. Створення ж незалежної української держави вимагало боротьби в першу чергу проти Росії. А цього Масарик не розумів чи, радше, не хотів розуміти. «Малороси, на моє переконання, — стверджував він в інтерв'ю газеті «Утро России», опублікованому 19 серпня 1917 року, — мають головного ворога в особі Німеччини. Я стежу за українським питанням, як воно розвивається в німецькій політичній літературі, і там останнім часом цілком ясно та відверто кажуть про захоплення України. Отож я думаю, що сильна Росія — в інтересах самих українців». Після того як Українська Рада була визнана російським Тимчасовим урядом як крайова влада в Україні, передбачливі чехи вирішили укласти договір про статус чеськословацьких військових формувань в Росії (а точніше в Україні) з владою не лише петроградською, але й київською. Тоді й дійшло до угоди, підписаної Масариком та народним секретарем (міністром) закордонних справ Української Народної Республіки Олександром Шульгіним. Йшлося про умови дислокації, постачання, спільну антинімецьку боротьбу. Але насправді для українців війна проти Німеччини, за великим рахунком, була чужою і непотрібною, в той час як для чеськословацьких легіонерів нищівна поразка Берліна і Відня була єдиною умовою здобуття власної державності, зрештою, просто повернення додому.

Своє ставлення до незалежності України Масарик сформулював задовго до Першої світової — воно було негативним. Відокремлення України могло, на його думку, істотно послабити Росію, яка виступала як головна протидія німецькій експансії на Сході Європи. Водночас Масарик, на відміну від переважної більшості чеських проросійських політиків, не повторював і не підтримував тверджень російських шовіністів про «штучний» характер української мови, про те, що український рух інспіровано німецьким та австро-угорським генштабами. «Малороси відрізняються від великоросів не лише діалектом, але й умовами господарювання, землею, кліматом. Малорос має інший

характер ніж великорос внаслідок усього свого світогляду... Для малороса великоросійська мова є зовсім штучною», — писав він ще 1905 року. А 1908 року в австрійському парламенті рішуче підтримав депутатів-українців, які давали відсіч намаганням галицьких москвофілів Маркова та Глібовицького запровадити російську як офіційну мову для «руського» населення Галичини.

1917 року Масарик уважав, що Україна повинна отримати якнайширшу автономію в складі Росії, але... в складі. Тому Масарик та його однодумці вкрай негативно сприйняли IV Універсал Української Центральної Ради, який проголошував повну незалежність нашої країни. Адже він практично збігся в часі з Брестським миром — Україна уклала не просто мир, а й військово-політичний союз з німцями та австрійцями — залятими ворогами чехословаків. В Україні над 50 тисячами легіонерів, які за австрійськими законами були зрадниками батьківщини, нависла смертельна небезпека. Саме тоді Масарик заявив про розірвання договору з урядом УНР і домовився з більшовиками про вільний вихід легіону, проголошеного частиною французької армії, до Владивостока через Сибір, а звідти Тихим і Атлантичним океаном — до Франції.

Практично ніде в українських джерелах не згадується, що в той час, коли українські хлопці гинули під Крутами, намагаючися зупинити банди Муравйова, під Борисполем, Пирятином, Лохвицею стояли добре навчені, озброєні і дисципліновані війська — чехословацький корпус, який за чисельністю переважав як військо УНР, так і більшовиків. Їхнє втручання в боротьбу могло б стати вирішальним, і історія могла б розвиватися іншим шляхом. Але не стало — Масарик декларував невтручання легіонерів у внутрішню боротьбу в Росії. Українські самостійники викликали в чехів так само мало симпатії, як і більшовики, — і ті, й інші підписали сепаратний мир з німцями. Втім, чехословацькому корпусу все ж довелося схрестити зброю з більшовиками. Але сталося це вже не в Україні, а в Сибіру та Поволжі, і на кілька місяців пізніше — у травні 1918 року. Масарик же ще в березні виїхав до Америки через Владивосток і Японію.

Наступного разу Масарик зіштовхнувся з українською проблематикоюдесь через рік — коли Чехословаччину було вже проголошено незалежною, а до її складу включено Закарпатську Україну. Підстави для цього були більш ніж сумнівні — Масарикова домовленість із закарпатськими емігрантами в Америці — з нечисленною громадською організацією Американська Руська Народна Рада, досягнута в Філадельфії 25 жовтня 1918 року, напередодні краху Австро-Угорщини. Західно-Українська Народна Республіка не визнала приєднання українського Закарпаття до чужої держави. Але взимку й навесні 1919 року, коли чеські легіонери воювали за Закарпаття з червоними угорцями, галичани просто не могли прийти на допомогу своїм закарпатським братам — ЗУНР сама спливала кров'ю у боротьбі з польською агресією і врешті впала під ударами пілсудчиків улітку 1919 року. А Антанта за

Сен-Жерменським та Тріанонським договорами остаточно визнала Закарпаття частиною Чехословаччини. Щоправда, з якнайширшою автономією.

Президент Масарик 21 вересня 1921 року заявив в Ужгороді: «Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мирним договором та конституцією». Але реально закарпатці отримали ту «якнайширшу автономію» лише через 17 років, восени 1938-го, коли Масарик уже помер і сама перша Чехословацька республіка дихала на ладан. Увесь же період «мирного» розвитку довоєнної Чехословаччини закарпатцям автономію лише обіцяли, обіцяли, обіцяли. Попри це Закарпаття перебувало в найкращому становищі порівняно з іншими західноукраїнськими землями, захопленими Польщею та Румунією. Та й з «суверенною» УРСР теж. Принаймні у 1920—1930 роки це був єдиний український регіон, в який чужинський уряд (Прага) вкладав більше коштів, аніж отримувал звідти. Ані Варшаві, ані Бухаресту, ані, тим більше, Москві щось подібне навіть на думку не спадало.

Що ж стосується мовно-культурної політики, то Масарик, за його власними словами, «рекомендував русинам запровадження малоруської мови до шкіл та установ», хоча й «не бачив причин, щоб прибічники русофільської орієнтації були обмежені культурно». Відтак хоча «президент-визволитель» (офіційний титул Масарика) і не сприяв прямо національній самоідентифікації закарпатських русинів як частини української нації, він принаймні не чинив цьому перешкод.

І можна вважати, що пам'ятник, перший камінь якого було закладено 10 липня 1927 року в Ужгороді, Томаш-Гарріг Масарик заслужив.

Замість епілогу

14 листопада 1918 року Народні збори в Празі, які склалися з представників 14 чеських і словацьких партій, а також численних незалежних депутатів **одноголосно** обрали Томаша-Гарріга Масарика президентом Чехословацької республіки. І одностайність ця була не проявом авторитаризму та однодумності, а визнанням того величезного авторитету, який «некоронований король Чехії» мав серед свого народу.

Реально Масарик стояв на чолі держави до 1 квітня 1934 року, коли його розбив важкий інсульт, від якого він так і не оговтався. У грудні 1935 року 85-річний Масарик передав президентську «булаву» своєму найулюбленішому учню і послідовнику Едуарду Бенешу, а 14 вересня 1937 року помер. Створеній ним державі залишалось жити трохи більше року. Але закладений Масариком фундамент виявився настільки потужним, що й нині, після багатьох десятиріч володарювання нацистів і комуністів, Чехія як одна з найуспішніших постсоціалістичних країн повернулася до європейського дому. Вона спершу вступила до НАТО, а навесні 2004-го стала повноправним членом Євросоюзу.

ЗМІСТ

Передмова до книги, яку варто читати не тільки політикам <i>Степан Віднянський</i>	3
Томаш-Гарріг Масарик: «Нова Людина» у «новій Європі»	7
Юзеф Пілсудський: Начальник, який створив собі державу	21
Карл Маннергейм: маршал, який переміг сталіна	37
Мустафа-Кемаль Ататюрк: Демократ-диктатор	51
Едуард Бенеш: Президент, який двічі втратив республіку	65
Франсіско Франко: Непереможний генералісимус	79
Йосип Броз Тіто: Фундатор «Іншого» Соціалізму	93
Махатма Ганді: Босоногий переможець імперії	107
Давид Бен-Гуріон: Ідеаліст, який втілив свою «божевільну» мрію в життя	125
Конрад Аденауер: Батько нової Німеччини	139
Цзян Цзінго: Заворгвідділом Свердловської міськради, який очолив антирадянський режим	153
Людвіг Ергард: Будівничий соціальної ринкової економіки	169
Урго-Калева Кекконен: Селянин, що змусив чорта крутити жорна свого млина	183

Янош Кадар:	
Творець «гуляш-комунізму»	197
Ґолда Меїр:	
Киянка, яка стала міфом	211
Алексей Косигін:	
Нереалізована альтернатива застою	225
Лі Куан Ю:	
Лідер, який на маленькому острові створив велику націю	237
Александр Дубчек:	
Партійний функціонер, який спробував дати соціалізму «людське обличчя»	253
Віллі Брандт:	
Політик, який став великим... схиливши коліна	269
Авґусто Піночет:	
Генерал, який одягнув на націю «залізні штани»	283
Заїд Бін Султан Аль Нахаян:	
Монарх, який став президентом квітучої федерації	297
Маргарет Тетчер:	
«Залізна леді», яка створила свій власний «изм»	309
Джиммі Картер:	
Християнин, який спростував аксіому: «політика та мораль — то несумісні речі»	323
Іван-Павло Великий:	
Пастир, який навчив свою паству не боятися	337
Рональд Рейґан:	
Переможець у холодній війні	351
Хуан-Карлос I:	
Король, який зруйнував «батьківську» диктатуру	365
Вацлав Гавел:	
ИНТЕЛЕКТУАЛ, ЯКИЙ ПОКОНАВ АБСУРДИСТАН	379
Лех Валенса:	
Робітник, який переміг червоного дракона	395
Гельмут Коль:	
Реставратор німецької єдності	411
Нельсон Мандела:	
Людина, яка поєднала чорне з білим	419
Основна використана література	431